

Muzeális értékű gyűjtemények a nagy múltú középiskolák könyvtáraiban

Az európai kultúrtörténet kézírásos vagy nyomtatott dokumentumaiból nem kevés van birtokunkban, nemcsak közgyűjteményeinkben, hanem azokban a nagy múltú iskolákban is, amelyek az elmúlt századokban az európai és a magyar kultúra és művelődés szellemi központjai voltak.

A reformáció és ellenreformáció, majd a felvilágosodás korában és a reformkorban alapított iskolák nemcsak az ideológiai harc bástyái voltak, hanem az egyetemes kultúra szellemi értékeinek a gyűjtőhelyei és műhelyei. Pádua és Bologna, Genf és Zürich, Utrecht és Göttinga, Ulm és Halle, Párizs és Montpellier, Berlin és Bécs szellemi pezsgése a Nyugat-Európát megjárt magyar diákok közvetítésével mozgásba hozta a magyar szellemet is. Ezért sorakozhatnak egymás mellett a nagy múltú iskolák könyvtáraiban Bonfini és Janus Pannonius, Luther és Szenci Molnár Albert, Kálvin és Károlyi Gáspár, Erasmus és Pápai Páriz Ferenc, Gauss és Bolyai János, Voltaire és Bessenyei György művei – hogy csak néhányat említsünk a sorból. Ez egyben bizonyítéka a haladó gondolkodás és a kultúra értékei egymásra hatásának és egymásból táplálkozásának. Ezek az iskolák évszázadokon keresztül nem kevés áldozatvállalással, hol önerőből, hol jövedvű adakozók és mecénások adományából gyarapították, fejlesztették gyűjteményeiket, s féltő gonddal hagyományozták a mindenkori utódokra, bizva abban, hogy legalább úgy megbecsülik azt, mint eleik. De a társadalom értékrendje változik. Az egymást követő generációk nem mindig ugyanazokra az értékekre esküdtek – fél évezrede egymást követő történelmi tragédiák mellett ez is oka volt a sok érték pusztulásának.

A 20. századi nagy világgépek és társadalmi forradalmak különösen nagy károkat okoztak. Voltak könyvtárak, amelyeket bombatalálat ért, másokat a tűzvész pusztított el, nem egyet

feldúltak, néhányat kifosztottak, megtizedeltek; az iskolák államosításakor egész gyűjtemények kallódtak el, később nagyon sok könyvet – ideológiai-politikai megfontolásból – értéktelennek minősítettek és teherautószámra zúzdába küldtek. S ki tudja, mi minden más okozott mérhetetlen károkat még, hiszen például a gondatlanság és a felelőtlenség e felsorolásban nem is szerepel.

Az első lépések: felmérni, mi maradt

Aztán amikor „a kétszer kettő józansága” hullt ránk, s önmagunk keresésében, megismerésében, új értékrendünk kialakításában múltunkhoz jutottunk – döbrentünk rá, hogy milyen értékek mentek veszendőbe az idők folyamán, de arra is, hogy milyen értékekkel rendelkezünk, amelyekre – ha nem figyelünk és sürgősen nem gondoskodunk róluk – az enyészet vár. E felismerés nyomán – az 1969–1986 közötti években – jogszabályok, intézkedési tervek, körlevelek születtek, néhány felmérésre is sor került (a két legjelentősebb felmérés dokumentációja az OSZK-ban és az OPKM-ben található), de érdemleges változás a muzeális értékű gyűjtemények helyzetében nem következett be. Az OPKM – 1987-ben – mindezt egy előterjesztésben foglalta össze és megtárgyalásra benyújtotta az MM közoktatási felügyeleti terület vezetői értekezletére. Az értekezlet realitásnak tartotta és elfogadta a leírt helyzetelemzést, s aggodalmát fejezte ki a felbecsülhetetlen értékű és pótolhatatlan muzeális könyvek, nyomtatványok, több esetben teljes gyűjtemények pusztulása miatt. Az elemzéshez csatolt javasolt cselekvési programmal a miniszter is egyetértett és gondoskodott annak pénzügyi fedezetéről. A nagy múltú középiskolák muzeális értékű gyűjteményei

rendbetételének megkezdésére egy millió forintot biztosított az OPKM által elkészített és benyújtott költségterv alapján. (Azóta még két alkalommal kaptunk ugyancsak erre a célra fél-fél millió forintot.)

A lehetőségeket mérlegelve az OPKM vezetése úgy foglalt állást, hogy az egymillió forintból 600 ezret a gyűjtemények megrongálódott állapotú dokumentumai egy részének a restaurálására fordít, 400 ezret pedig a muzeális értékű gyűjtemények teljes körű felmérésére. Úgy ítélte, hogy ez utóbbi tevékenységnek mindenképpen meg kell előznie a feldolgozás megkezdését. A felmérés megszervezésével és lebonyolításával az OPKM módszertani osztályát bízta meg. Az osztály elvégezte a felmérés előkészítő munkálatait, felkutatta az e munkára alkalmas és vállalkozó szakembereket és 1988–89-ben befejezte azt. A közelmúltban befejezett felmérés és helyszíni tájékozódás elsősorban a régi állomány mennyiségi mutatóiban hozott újat, de a nagy múltú középiskolák könyvtáiról 1987-ben megfogalmazott helyzetképet alapvetően nem változtatta meg, inkább megerősítette. Ugyanakkor azonban ismereteink – a felmérés következményeként – részletesebbekké, árnyaltabbakká, pontosabbakká és hitelesebbekké váltak. A felmérés előkészítésekor az volt a szándékunk, hogy minden olyan középiskolára kiterjesszük a tájékozódást, ahol 1945 előtti kiadású dokumentumok találhatóak. Az 1975-ös felmérés adataiból

128 ilyen középiskoláról tudtunk (ezek között egyet találtunk, amelyik azóta jogutód nélkül megszűnt). Az újabb 15 középiskolát a megyei pedagógiai intézetek, illetve az iskolai könyvtári szaktanácsadók szíves segítségével derítettük fel.

A felmért gyűjtemények nagysága nagyon eltérő. A két szélső érték 9, illetve 43 ezer darab. A régi állományuk alapján – csupán az adatok áttekinthetősége miatt – az alábbi kategóriákba soroltuk a gyűjteményeket: kis gyűjtemény (1–1000 kötet) 51, közepesenél kisebb gyűjtemény (1001–4000) 51, közepes nagyságú gyűjtemény (4001–6000) 11, közepesenél nagyobb gyűjtemény (5001–9000) 12, nagy gyűjtemény (9001 kötettől felfelé) 17, összesen 142 iskola.

Közülük 45 iskolának (32 kis és 13 közepesenél kisebb gyűjtemény) az állománya 1801 előtti kiadású dokumentumot nem tartalmaz, ebből is 12-nek a régi könyvállománya 200 kötet alatt van. 97 iskolában vannak 1801 előtti kiadású dokumentumok, ebből 43 iskolában ezek száma a 20 darabot nem haladja meg.

A felmérés meglepő eredményt hozott. Felteteleztük ugyan, hogy az eddig ismert mennyiségnél valamennyivel több dokumentumot fogunk találni – már csak azért is, mert gondoltuk, hogy a régi könyvekkel rendelkező nyilvántartott iskolák száma szaporodni fog –, de ilyen jelentős eltérésre nem számítottunk. Megjegyezzük ugyan, hogy a mostani adataink is csak megközelítő pontosságúak, egyes esetekben a nyilvántartások hiánya, más esetekben azok pontatlansága miatt. Az állományok összesített adatai a következők (zárójelben az 1975-ös, illetve az 1986-os reprezentatív felmérés adatait jelezzük): 1945 előtti kiadású dokumentum 620 000 (482 000), ebből 1801 előtti kiadású 41 803 (20 791), ösnyomtatvány 23 (18), kódex-törödéék 83 (4), iskolai értesítő, évkönyv 37 478, folyóirat 29 725 darab, kézirat 101 146 lap (76 486).

Az iskolai értesítők és a folyóiratok adatai az 1975-ös felmérésben nem szerepeltek, csak annyit tudtunk róluk, hogy sok van belőlük. Sajnos a mostani adataink sem pontosak, részben a már említett okok miatt, másrészt pedig azért, mert amelyik iskola nem köttette be a folyóiratokat vagy az évkönyveket, ott darabonként, amelyek pedig évfolyamonként beköttette, ott kötetenként szerepel a számuk. A kézirat-köteteket átlagosan 80–100 lapszámmal vettük számításba.

A művelődés-, a tudomány- és a neveléstör-

ténészek valamint a könyvtártudomány kutatói számára érdekes lehet az 1801 előtti kiadású állomány nyelvi összetétele. Érthető okokból sok a latin nyelvű (23 541 kötet) és viszonylag kevés a magyar nyelvű (5997) könyv. Ez utóbbiak száma a felvilágosodás korától, de különösen a reformkortól ugrásszerűen megnő. Éppen ezért értékesek azok a gyűjtemények is, ahol 1801 előtti kiadású mű nem található.

Hogy ebben a hatalmas dokumentummenyiségben milyen értékek vannak, azt – a feltáratlanság és a feldolgozás hézagossága vagy hiánya miatt – számszerűen lehetetlen felbecsülni. Minden túlzás nélkül állíthatjuk, hogy nemzeti múltunk, művelődés-, tudomány- és neveléstörténetünk, valamint az európai és a magyar nemzeti kultúra hatalmas kincseshányája van a nagy múltú középiskolák könyvtárainak birtokában. A tartalmi értékeken túl az sem lebecsülendő, hogy egyik-másik dokumentumból az e könyvtárakban találhatóakon kívül csak néhány van az országban más közgyűjteményekben, de az is előfordul, hogy egy sincs.

Végül az állománnyal kapcsolatban el kell mondanunk, hogy az elmúlt 50 évben óriási veszteségek érték ezeket a gyűjteményeket. Az okok között szerepel háborús pusztítás, tűzvész, indokolt és indokolatlan selejtezés, államosítás, könyvek átadása más intézményeknek. *A legnagyobb veszteség egyértelműen a háború alatt és az iskolák államosításakor érte a gyűjteményeket.* Egy-két kivételtől eltekintve a veszteségek egyik fajtájának sincs dokumentációja, így az adatok többsége becsült. Megítélésünk szerint *az elmúlt 50 évben mintegy 200 ezer kötettel csökkenhetett a könyvek száma, ami az 50 év előtti állomány egynegyedét jelenti.* Ezt a folyamatot feltétlenül meg kell állítani.

A jelen állapot – a legsürgősebb tennivalók

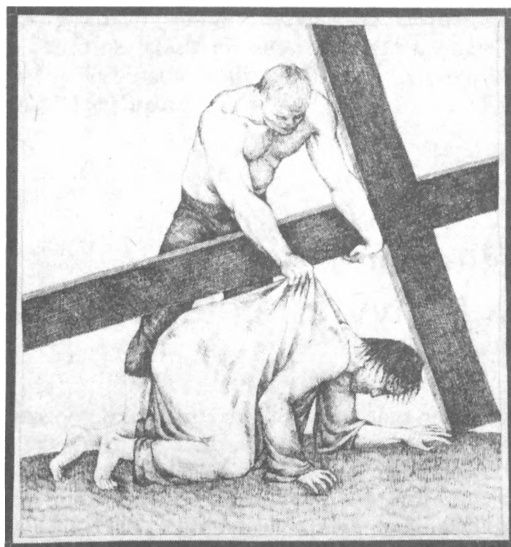
A gyűjtemények elhelyezése, kezelése és gondozása nagyon változatos képet mutat. A 142 iskolának több mint a felében az elhelyezés körülményei megfelelőek (vannak köztük egészen jók és mintaszerűek), van elegendő terük és megfelelő berendezésük. Krónikus helyhiánnyal küszködik 45–50 iskola, a régi könyveket nem tudják megfelelően elhelyezni (legtöbbször az újakat sem), ezért földön, ládákban, polcokon, szekrényekben, néha hozzáférhetetlenül, olykor ömlesztve, össze-

vissza, raktári rend nélkül tárolják. 100 iskolának nincs raktározási lehetősége.

A könyveket általában szabadpolcrendszerben teszik hozzáférhetővé. A muzeális értékeket 86 iskolában őrzik szekrényben, de akad néhány más megoldás (pl. páncélszekrény). Általános gyakorlat, hogy a legértékesebb darabokat szekrényekben helyezik el (legtöbbször az 1801 előtti kiadású dokumentumokat), a többit pedig szabadpolcon. Néhány iskolában vitrineket és üveges tárlókat is használnak bemutatás céljából.

A 142 iskolából 94-ben elkülönítetten kezelik a régi állományt. Közülük 21 iskolának olyanok a feltételei, hogy a teljes gyűjteményüket külön helyiség(ek)ben tudják elhelyezni, 40 iskolában a használatos iskolai könyvtárral egy helyiségben vannak a könyvek, 33 iskolában pedig vegyesen, a könyvek egy része külön helyiségben, a másik része pedig az iskolai könyvtárban van. 48 iskolában a régi könyveket sajnos a könyvtári nyilvántartásban sem és a dokumentumok tárolásában sem különítették el, teljesen összekeverték a kurrens állománnyal.

A gondozottság mértéke számokban nem fejezhető ki. Ez elsősorban – külön-külön és együtt – az intézményvezetők és a könyvtárosok, sok esetben pedig még a nevelőtestületek szemléletétől is függ. A közöny, a hozzá nem értés, a hanyagság sem a zsúfoltság, a hely- vagy pénzhiány következménye, aminthogy a gondosság, a felelősségérzet vagy a törődés sem a könyvtárak tágasságából vagy jó elhelyezési körülményeiből következik. A gondozottság – többek között – az állományvédelem is mérhető. Ehhez viszont nagyon sok pénzre lenne szükség, hiszen a megfelelő körülmények megteremtésére (vagyonvédelmi biztonsági berendezések, hőszabályzó műszerek, hő- és páratartalom-mérők felszerelése, könyvek kötetése és restaurálása, fertőtlenítés stb.) az iskoláknak nincs anyagi fedezetük. A könyvbeszerzési keretek pedig oly alacsonyok, hogy abból lecsípni nem nagyon lehet. Ha a kötetést és a restaurálást figyelmen kívül hagyjuk, akkor az állományvédelmet még akár elfogadhatónak is mondhatnánk, hiszen a vizsgált iskolák csaknem kétharmadában megoldott vagy részben megoldott, s valamivel több mint egyharmadában megoldatlan. Ezek a számok és arányok azonban nem jelzik, mekkora gyűjteményekről és milyen értékekről van szó. A helyszínen szerzett tapasztalataink szerint általában a kisebb gyűjteményekben megol-

dott az állományvédelem (mert ott lényegesen egyszerűbb) és a nagyobbakban megoldatlan. És ez veszedelmes, mert ott fenyegeti a legtöbb és a legnagyobb értékeket jelentő dokumentumokat a pusztulás veszélye. A régi állomáynak csaknem a 25%-át köttetni kellene, majd egy százalékát pedig restauráltatni. S mindehhez a jó szándék kevés. A huszonnegyedik órában vagyunk, ma még van mit megmentenünk, de lehet, hogy holnap már nem lesz.

Nagyon kusza képet mutat a gyűjtemények nyilvántartása. 104 iskolában teljes, 30 iskolában pedig részleges (általában befejezetlen) a nyilvántartás, ám a legtöbb helyen megbízhatatlanok a kimutatások, mert a régi leltárkönyvek elvesztek vagy hiányosan, pontatlanul vezették azokat, s így a tényleges állomány áttekintése lehetetlen. 8 iskolában egyáltalán nincs nyilvántartás. A kurrens állomány kezelése annyira leköti a könyvtárosok idejét és energiáját, hogy a régi könyvek újbóli állományba vételére, leltározására gondolni sem tudnak. Nem kevés könyvtárban még a tulajdonbélyegző is hiányzik a könyvekből. Persze ebben szemléleti okok is közrejátszanak, hiszen nem egy könyvtárban nagyobb becsben tartják az értéktelen, kommersz, tudománytalan, avult kiadványokat, mint a 18–20. századi értékes forrásmunkákat, kézikönyveket, antikvitásokat. Néhány iskola legszívesebben meg is válna a régi könyvektől, mivel számukra kevésbé

hasznosíthatók és csak gondot okoz a megőrzésük.

A régi gyűjtemények feltárássának, feldolgozásának a helyzete még elszomorítóbb. Mindössze 29 iskola gyűjteménye feltárt teljes egészében (sajnos, nem a legnagyobbak), 56 iskoláé töredékesen van feltárva és 57 gyűjtemény teljesen feltáratlan. A feltárás és a feldolgozás pedig feltétele annak, hogy a kutatás számára hozzáférhetővé váljanak ezek a gyűjtemények. A kutatók rendelkezésére áll ugyan a gyűjteményeknek csaknem a fele, ám a feltártság hiánya vagy töredékessége miatt ez egyelőre csak elvi lehetőség. A feltárást és a feldolgozást – a speciális szakértelem hiánya miatt – nem is lehet elvárni az iskolai könyvtárosoktól, ebben mindenképpen külső szakértők segítségére szorulnak.

A régi gyűjtemények kezelésének személyi feltételeiről csak felületes áttekintésünk van. A 142 iskolai könyvtárban mindössze 9 olyan könyvtáros van, aki csak a régi gyűjteményt kezeli, a többi könyvtáros (152 plusz egy fél munkaidős) a használatos iskolai könyvtárt is gazdossa. Szakképzettséjükről (egyetem, főiskola, könyvtárkezelői tanfolyam, alapfokú tanfolyam) nincsenek adataink.

*

A most befejezett felmérés alapján bizonyítottan vehető, hogy a 142 nagy múltú középiskola könyvtárában felbecsülhetetlen értékű nemzeti kincsek találhatók, melyeket tisztelegesen gondozni, megfelelő védelemben részesíteni, megőrizni és az utókorra hagyományozni elemi kötelességünk és felelősségünk. Az iskolák és fenntartóik a jelenlegi gazdasági körülmények között erre – minden jó szándékuk ellenére – képtelenek. Ezért az értékek megmentésére feltétlenül központi segítségre van szükségük. Több tízmillió forint kellene ahhoz, hogy a gyűjteményeket mind az iskolák, mind pedig a kutatás számára használhatóvá tegyék. S e feladatot nem is lehet egyik napról a másikra elvégezni.

Szükségesnek tartjuk: az érintett intézmények és fenntartóik figyelmét ráirányítani értékeikre, felelősségérzetüket felkelteni azok méltó gondozása, megőrzése iránt; differenciált központi támogatásban részesíteni az érintett iskolákat, hogy a régi gyűjtemények elhelyezését, biztonságos védelmét és folyamatos gondozását meg tudják oldani; néhány szakértő csoport létrehozását, amelyek folyamatosan köz-